

Agendy olomoucké diecéze

Vladimír Maňas

Téma agend, stručně bohoslužebných příruček pro potřeby diecézního kléru, je možné si představit jako mimořádně dlouhou ponornou řeku s mnoha rameny.¹ V obrysech tušíme její prameny, tu a tam se vynoří, je spatřena a popsána, vynoří se znovu o sto let později a je popsána úplně stejně. Zvláště v případě římskokatolické církve zachycují ceremoniální agendy obřady, které se konají pouze jednou v roce, a proto po velmi dlouhou dobu nedoznávaly zásadních změn.² Na druhou stranu je nutné počítat také s tím, že se při vydávání nových agend vycházelo především z předchozích edic a aktuální praxe (zejména ve smyslu hudebního provozu) byla zohledněna méně. Jistě se zde projevují i další aspekty: jistá formální i obsahová setrvačnost, v nejstarším období tištěných agend technické limity (pomalý rozvoj nototisku) a konečně dlouhodobá preference základního a univerzálního chorálního repertoáru. Chorál si totiž – na rozdíl od proměňujícího se obdobného repertoáru vícehlasého – ponechává svou přednostní platnost po staletí ve smyslu repertoáru i liturgické normy, definující formu a funkci i pro mladší vícehlasé kompozice.

Cílem této studie je stručný celkový náhled na důležité prameny, týkající se olomoucké (arci)diecéze, stranou tedy nutně zůstal konkrétní repertoár a jeho proměny, ať už z hlediska proměn samotných melodií či zásadnějších změn liturgických zvyklostí nekatolických církví.³ Vzhledem k teritoriálnímu vymezení a k dlouhodobému charakteru agend je nezbytné sledovat oblouk od takzvané

¹ Z hlediska terminologického jsou místo označení agenda synonymně užívány pojmy jako rituale, obsequiale, manuale, benedictionale, parochiale, sacerdotale, pastorale. Srovnej P [Antonín Podlaha], „Agenda,“ *Český slovník bobovědný* (Praha, 1912), 148–155, zde zejména stranu 148 a Petr Voit, „Rituál,“ *Encyklopedie knihy: starší knižtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století* (Praha: Libri, 2006), 753–754. V 16. století se postupně vžil pojem agenda pro označení obecné knihy obřadů nekatolických církví. Frekvence užití stejného pojmu v římskokatolické církvi zdá se oslabuje ve prospěch termínu rituale, oficiálně užívaného po Tridentském koncilu.

² Cf. Jana Maříková-Kubková, David Eben, „Organizace liturgického prostoru v bazilice sv. Víta,“ *Castrum Pragense* 2 (1999): 227–240, zde strana 228: „Je ovšem zajímavé, že tyto prameny vykazují velmi vysokou míru stability v tradici ritu od nejstarších rukopisů 13. a 14. století až po tištěný breviář 1492. Můžeme tedy usuzovat, že i tyto poměrně pozdní prameny mohou odrážet výrazné starší stav [...]“

³ Za laskavé konzultace tohoto mého drzého podniku vděčím (sine titulo) Stanislavu Červenkoví, Jiřímu Dufkovi, Štěpánu Kohoutovi, Tomáši Slavickému, P. Pavlu Váchovi a Evě Veselovské.

rubriky biskupa Jana ze Středy (1376) alespoň k olomoucké arcidiecézní agendě, vydané v Kroměříži roku 1873. Podobně široký výzkum podnikl již Antonín Podlaha v souvislosti s agendami pražské arcidiecéze.⁴ Zabýval se prakticky kompletním obsahem agend a jejich podrobnou komparací, zatímco objektem zájmu této studie jsou zpívané části jednotlivých obřadů. Marie-Elizabeth Ducreux zmiňuje ve svém stručném úvodu do problematiky liturgických knih po Tridentuském koncilu nedostatečný zájem historiků i dalších specialistů o oblast právě liturgických tisků.⁵ Lze na ni navázat nejen ve smyslu rozšíření tematického pole právě o tak specifický typ pramene, jakým jsou agendy, ale také rozšířit její výzvu ke studiu pramenů liturgického repertoáru i ve smyslu propojení středověké a raněnovověké praxe.

Agendy zachycují nejen samotný repertoár, ale také důležité aspekty provozací praxe, tedy rozdělení úloh mezi celebranta, další kleriky či scholu. Přinejmenším v rámci olomoucké diecéze nebylo téma agend jako hudebního pramene dosud reflektováno. Jako určitý úvodní vstup do tématu se proto jeví chronologicky uspořádaný komentář k jednotlivým pramenům. Srovnávány byly rukopisy i tisky, a to i pro období po roce 1500, kdy se s masivnějším užitím knihtisku může jevit role rukopisu jako zdánlivě anachronická. V některých případech lze sledovat paralelní užití tištěné/rukopisné knihy,⁶ ale také výskyt repertoáru agend v novověkých rukopisných pramenech kancionálového typu, kde lze tudíž doložit individuální příklady transmise.⁷

Z hlediska liturgie představují agendy římskokatolické církve jen určitou výšeč, proto se v nich také liturgická specifika jednotlivých diecézí odrážejí jen částečně. Agendy jsou vlastně pozdním plodem středověké diferenciacie liturgic-

⁴ Antonín Podlaha, „Nejstarší tištěný rituál Pražský z r. 1496,“ *Časopis katolického duchovenstva* 42, 67 (1901): 46–51, 97–100, 243–248, 325–330, 444–452, 566–574, 606–609 a *ibid.*, 43, 68 (1902): 226–230, 325–330, 350–355, 452–459, 525–532, 610–612.

⁵ Marie-Elizabeth Ducreux, „Liturgical Books after the Council of Trent. Implementation, Innovation and the Formation of Local Tradition in the Habsburgs Lands,“ in *Print Culture at the Crossroads. The Book and Central Europe*, ed. Elizabeth Dilleburg, Howard Louthan, Drew B. Thomas (Leiden–Boston: Brill, 2021), 105–124.

⁶ K tématu se inspirativně vyjadřuje Tillmann Lohse, „Gedruckte Gottesdienstordnungen im Mittelalter: Die Libri ordinarii der Kirchenprovinz Magdeburg und der Medienwandel im 15. Jahrhundert,“ *Archiv für Liturgiewissenschaft* 60 (2018): 154–179, zde strana 164. V českojazyčném kontextu s daným tématem svým titulem souzní recentní kolektivní monografie: Marta Hradilová, Andrea Jelínková, Lenka Veselá eds., *Paralelní existence. Rukopisy a tisky v českých zemích raného novověku* (Praha: Academia, 2020). Práce však reflektuje jen vybrané aspekty, paralelita v případě liturgických knih zde zůstává nepovšimnuta. Řadu teoretických podnětů tak přináší spíše až následná recenze, viz Kateřina Smyčková, „Objevování Ameriky aneb rukopisy a tisky v raném novověku,“ *Česká literatura* 69 no. 1 (2021): 117–121.

⁷ Srovnej Lohse, „Gedruckte Gottesdienstordnungen,“ 157.

kých knih.⁸ Nejen v této souvislosti je často opomíjen význam zpěvu z paměti.⁹ Tuto praxi dosvědčují i některé pozdní chorální prameny, v nichž zběžný zápis melodie neslouží k jejímu čtení, ale spíše k upomenutí (podobně jako v případech starších neumovaných zápisů), v rovině textové tomu odpovídá užití zkratk, běžně například v případě mešního ordinária.¹⁰

V zásadě nad jednotlivými typy liturgických knih stojí normotvorné prameny, předepisující podobu bohoslužeb. Patří do kategorie *Liber ordinarius*, kterou David Eben vzhledem k přesnému popisu liturgické akce nazývá „scénářem bohoslužeb“.¹¹ František Pokorný uvádí další relevantní termín „*Liber brevarius*, tj. nikoliv breviář v našem smyslu, nýbrž *Ordinarium* [*Liber ordinarius*] čili pouhá konsignace incipitů s podrobnými rubrikami“.¹² Robert Klugseder připomíná trojí význam těchto komplexních pramenů: *libri ordinarii* vždy uvádějí incipity všech liturgických textů, jim příslušné rubriky a případně také upřesnění pro konkrétní dny či „režijní poznámky“ zvláštních obřadů. Ač samotné liturgické texty mají do velké míry všeobecnou platnost a využití, právě kombinace těchto tří pohledů obvykle utváří ona lokální, diecézní specifika.¹³

V případě pražské diecéze pochází nejstarší rukopis tohoto typu z doby kolem roku 1300 (Národní knihovna ČR, sign. IV D 9); do roku 1294 je datována agenda biskupa Tobiáše z Bechyně, obsahující formuláře pro mimořádné ceremonie v průběhu liturgického roku.¹⁴ Řada evropských středověkých rukopisů je přímo označována jako *Liber ordinarius*, v rámci olomoucké diecéze je však bezprostřední (dobové) užití této kategorizace neznámé.¹⁵ Souvisí s tím nejspíše

⁸ Onu postupnou diferenciaci podrobně líčí František Pokorný ve své posthumně vydané studii „Cesty a způsob šíření staré hudby, středověká monodie.“ Viz František Pokorný, Stanislav Červenka, *Nepublikované studie Františka Pokorného* (Brno: Moravská zemská knihovna v Brně, 2018), 152–153, pozn. 312.

⁹ Pokorný, *Nepublikované studie*, 152.

¹⁰ Podobný aspekt lze sledovat i v případě polyfonního repertoáru, kde jej naopak prozrazuje nedůsledné podložení liturgického textu (typicky v části *Kyrie*), počítající s ustálenou praxí.

¹¹ Maříková-Kubková, Eben, „Organizace“, 228.

¹² Pokorný, *Nepublikované studie*, 132, pozn. 260. Zmiňuje se tak v souvislosti s rukopisem Národního muzea v Praze, sign. XIV D 9.

¹³ Robert Klugseder, „Der mittelalterliche Liber ordinarius der Diözese Passau. Entstehungs- und Wirkungsgeschichte,“ *Studien zur Musikwissenschaft. Beihefte der Denkmäler der Tonkunst in Österreich* 57 (2013): 11–43, zde strana 13.

¹⁴ Maříková-Kubková, Eben, „Organizace“, 228. Srovnej Pokorný, *Nepublikované studie*, 153 pozn. 312.

¹⁵ Stručný, ale pozoruhodný nástin této speciální kategorie liturgických knih podává Lohse, „Gedruckte Gottesdienstordnungen,“ 157–158. Zánik klade do 16. století v důsledku reformace a Tridentského koncilu („als Reformation und Tridentinum zu einem Abbruch älterer Liturgietraditionen führten“), *ibid.*, 158. Ze sousedních diecézí stojí za zmínku větší počet tištěných pramenů pro ostřihomskou diecézi, vydaných souhrnně v rámci edice *Ordinarium Strigoniensis: Impressum Pluribus Nurembergae, Venetiis Et Lugduni Annis Domini 1493–1520* (RMK III Suppl. I 5031, RMK III 35, 134, 165, 166, 238), ed. Miklós István Földváry (Budapest: Argumentum

také Pokorného rozlišování termínů: v případě diecézní praxe užívá označení rubrika, pro řeholní prostředí ordinarius.¹⁶ Adekvátním rukopisem v případě olomoucké diecéze je na prvním místě rubrika biskupa Jana ze Středy z roku 1376, dochovaná v knihovně olomoucké metropolitní kapituly.¹⁷ Olomoucký biskup vyhlásil tuto rubriku za závazně platnou v celé diecézi od 2. února 1376 s tím, že duchovní správci byli povinni pod pohrůzkou pokuty opatřit si její opis.¹⁸ V ní se dle Dušana Řezaniny nacházejí „odkazy na speciální, od rubriky odlišnou olomouckou agendu“.¹⁹ Týž autor navrhuje pro rubriku biskupa Jana ze Středy užít termínu direktář vzhledem k obsahu a jeho rozvržení: v první části jde o schémata liturgie hodin, ve druhé části o schémata liturgie mešní, v obou případech členěná na temporál a sanktorál. Řezaninova charakteristika zcela odpovídá Klugsederově definici typu liber ordinarius.²⁰

Strukturou je této rubrice velmi podobný nezdobný rukopis z téže sbírky CO 136 (138 ff), datovaný přípisem v závěru do roku 1458. Odpovídá jí i obsahově, ale postrádá rozlišení rubrik a incipitů červeným a černým inkoustem, takže je podstatně méně přehledný. Na rozdíl od citované rubriky však obsahuje i pasáže, které rubrika v důsledku chybějících folií postrádá. K charakteru rubriky se hlásí i závěrečnou formulací, zmiňující i rok vyhotovení: *Explicit Rubrica ecc[lesia]e olomu[n]is*.²¹ Robert Klugseder v souvislosti s typem Liber ordinarius upozorňuje na skutečnost, že termín *ecclesia* [...] se nemusí vztahovat jen

Kiadó, 2009). S definovanou kategorií může případně souviset pojem „notulae“, viz zejména Anette Löffler, „Die Correctio notulae des Deutschen Ordens und ihre Überlieferung in Inkunabeln und Frühdrucken. Edition und Kommentar,“ *Archiv für Liturgiewissenschaft* 49 (2007): 287–302. Termín je zatím izolovaně znám i z českého prostředí, viz rukopis dominikána Jiříka z Prostějova („Tuto Notuly psal jest kněz Jiřík rodič prostějovský a kazatel český zákona kazateluo v ctným a Bohabojným pannám a sestrám téhož zákona v starém městě pražském v klášteře u Svaté Anny obývajícím Anno Dni 1511.“). Národní knihovna Praha, sign. XVII E 20. Rukopis „Notuly“ je komplementární (de facto představuje veškeré potřebné rubriky) k notovanému rukopisu *Processionale* téhož autora, viz Knihovna Národního muzea, sign. XVI G 17. Druhý rukopis zmiňuje Jan Baťa, „Hudba a hudební kultura na Starém Městě pražském 1526–1620,“ (PhD diss., Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, Ústav hudební vědy, 2001), 84.

¹⁶ Pokorný, *Nepublikované studie*, 154.

¹⁷ Zemský archiv Opava, pobočka Olomouc (dále jen ZAO-Ol), Knihovna metropolitní kapituly sv. Václava v Olomouci, sign. CO 15. Pramenem se podrobněji zabývá a skromnou dosavadní reflexi shrnuje Dušan Řezanina, „K olomoucké rubrice z roku 1376,“ *Duchovní pastýř* 34 (1985): 127–130.

¹⁸ Ibid. Srovnej Jiří Sehnal, Jiří Vyslouzil, *Dějiny hudby na Moravě* (Brno: Muzejní a vlastivědná společnost v Brně, 2000), 14.

¹⁹ Řezanina, „K olomoucké rubrice,“ 127.

²⁰ Klugseder, „Der mittelalterliche Liber,“ 13.

²¹ ZAO-Ol, MCO, CO 136.

na konkrétní katedrálu, ale celou diecézi.²² Olomoucký rukopis však zachycuje primárně zvyklosti konkrétního chrámu.

Strukturně odlišný a podstatně stručnější (56 ff) rukopis CO 66, přímo na folio 1r nadepsán jako *Agenda eccl[es]ie olomucens[is]*, byl obvykle datován do poloviny 15. století. Tuto dataci však na základě srovnání motivického i stylisticky formálního charakteru iniciál odmítl Pavol Černý, který rukopis vzhledem k paralelám datuje mezi konec 14. a první třetinu 15. století.²³ Vedle vlastní identifikace rukopisu jako agendy je zajímavý na předešlý přilepený štítek kapitulního archiváře a knihovníka kanovníka Jana Josefa svob. pána z Buol z roku 1809. Ten jej charakterizuje jako *Liber ritualis sive Ceremoniarum pro Ecclesia Olomucensi antiquissimus et ut puto ad saeculum undecimum* [připsáno NB sec. XIV] *referendus venustus admodum et nitide scriptus* [dopsáno saeculi XV]. Při vši skepsi vůči Buolově erudici²⁴ je na jeho charakteristice snad nejdůležitější skutečnost, že právě tento rukopis považoval z obsahového hlediska za nejstarší, což by odpovídalo dosavadním znalostem o fondu kapitulní knihovny. Navíc jej ze svého pohledu označuje jako rituál či ceremoniale. Od výše zmíněných rubrik se rukopis zásadně liší obsahem i uspořádáním, zde jde skutečně o prototyp diecézní agendy, avšak omezené jen na benediktinál – obřady svěcení: ratolestí na Květnou neděli, svěcení vody a svíce na Bílou sobotu, svíce na Hromnice, popela na Popeleční středu, vody o vigílii svátku Zjevení Páně.²⁵ Zároveň se jedná o první alespoň částečně notované z diskutovaných pramenů. Ve shodě s převažující diecézní praxí po roce 1376 je zde užito české chorální notace (rombické). Z hlediska zpívaného repertoáru notuje v úplnosti jen preface, další repertoár je připomenut notovanými incipity nebo dokonce jen rubrikami. Méně obvyklý způsob seřazení jednotlivých oddílů, a to včetně pozůstatků původních usňových tenáklů na rozhraní oddílů a mladších vpisků rukou 16. století, by mohl být dobrým vodítkem při dalším srovnávání pramenů.²⁶

²² Klugseder, „Der mittelalterliche Liber,“ 14.

²³ ZAO-OI, MCO, CO 66. Pavol Černý, *Středověké a raně novověké iluminované rukopisy ve sbírkách Olomouce a Kroměříže*, Textový svazek (Praha – Olomouc: Filozofická fakulta Univerzity Palackého, Masarykův ústav a archiv Akademie věd České republiky, 2020), 183–185.

²⁴ Viz Štěpán Kohout, „Vznik ‚Seznamu rukopisů olomoucké kapituly‘ z roku 1961,“ *Studie o rukopisech* 44 (2014): 319–355, zde strana 331, pozn. 19.

²⁵ Viz Černý, *Středověké a raně novověké iluminované rukopisy*, 183.

²⁶ Ze sbírek Metropolitní kapitulní knihovny připadají dle archivních pomůcek a literatury v úvahu rukopisy CO 488 (*Agenda olomucensis defunctorum*, podrobněji viz Černý, *Středověké a raně novověké iluminované rukopisy*, 422–424) a CO 620 (*Fragmentum agenda ecclesiae olomucensis*), viz Jan Bistrický, Miroslav Boháček, František Čáda, „Seznam rukopisů metropolitní kapituly v Olomouci,“ in *Státní archiv v Opavě. Průvodce po archivních fondech III, pobočka v Olomouci* (Praha: Archivní správa ministerstva vnitra v Praze, 1961), 101–185, zde strana 153. Zvláštní pozornost bude zapotřebí věnovat také exemplářům tištěných agend z téhož fondu.

K nim je nutné přiřadit především kodex menšího formátu, notujícím v úplnosti všechny zahrnuté zpěvy. *Liber Liturgicus* z roku 1492 byl dle podnadpisu sepsán Martinem Wane z Olomouce, který působil jako kaplan tamtéž. Není však jasné, v kterém chrámu. Dle starší literatury odráží rukopis praxi katedrální, čemuž by odpovídala značná kaligrafičnost.²⁷ Tomu však odporuje métsko-gotická notace (vizuálně výrazně odlišná od oficiálních rukopisů katedrály) i skutečnost, že v rubrikách je vždy zmíněn jen kněz (*presbyter*, *sacerdos*), případně *pueri* a *chorus*. V případě obřadů Popeleční středy se u jedné kolekty dokonce odkazuje na úzus vratislavské diecéze (*secundum chorum Wratislaviensem*).²⁸ *Liber liturgicus* je rozčleněn na devět oddílů: *Assum[ion]is* (!) – *Purificac[ion]is* – *Cinerum* – *Palmarum* – *Parasceus* – *Pasce vigilia* – *Resurrecc[ion]is nocte* – *Animarum* – *Cene domi[ni] Mandatum*.²⁹ V tomto kodexu se objevují jednotlivé žehnací formule, typické pro mladší tištěné agendy (žehnání bylin na svátek Nanebevzetí Panny Marie 15. srpna). Nejpodrobněji jsou zde pojednány obřady Uctívání kříže na Velký pátek s notovanými Výčitkami/Improperiiemi (*Popule meus*), antifonou Hle kříž (*Ecce lignum*) a třemi responsorii, náležejícími do obřadů matutina k Bílé sobotě (takzvané temné hodinky), které se obvykle konaly už v pátek odpoledne: *Ecce quomodo moritus justus*, *Recessit pastor noster a Sepulto Domino*. Další zpěvy z Velkého pátku jsou však připomenuty jen rubrikou!³⁰

V druhé polovině 15. století se dostáváme na důležité rozhraní, kdy možnosti knihtisku začínají využívat jednotlivé diecéze s cílem sjednocení místní liturgie. Liturgické knihy tvořily nejdůležitější skupinu tisků hromadného odběru.³¹ V případě olomoucké diecéze představuje vůbec první podnik tohoto druhu breviář, vydaný roku 1484 v Benátkách.³² Jeden ze tří zde zúčastněných tiskařů, Konrad Stahel, vytiskl ve spolupráci s Matthiasem Prenleinem roku 1486 v Brně nejstarší

²⁷ Aleš Mudra, „Výtvarná díla v liturgii velkých svátků,“ in *Kristus z Litovle. Restaurování 2007–2010*, ed. Helena Zápalková (Olomouc: Muzeum umění Olomouc, 2011), 14–27, zde strana 23.

²⁸ Irena Zachová, Stanislav Petr, *Soupis sbírky rukopisů bývalého Frantiskova muzea fondu G 11 Moravského zemského archivu v Brně* (Praha: Masarykův ústav a Archiv Akademie věd České republiky, 2010), 431. Zde je notace rukopisu mylně identifikovaná jako rombická.

²⁹ K obsahu podrobně *ibid.*, 430–432, rukopis je zde označen jako rituale. V katalogovém záznamu chybí zmínka o tom, že rukopis cituje Augustina Neumann, *Z dějin bohoslužeb doby husitské* (Hradec Králové: Tiskové družstvo, 1922); Mudra, „Výtvarná díla,“ 23 cituje Neumannovu parafrázi rukopisu.

³⁰ Moravský zemský archiv (dále MZA), fond G 11, inv. no. 941 (stará signatura FM 916).

³¹ Srovnej Zdeněk Šimeček, „K problematice knižního obchodu na sklonku 15. a 16. století,“ in *Knih-tisk v Brně a na Moravě. Sborník z Konference historiků k 500. výročí knihtisku v Brně, 4. září 1986* (Brno: Státní vědecká knihovna, 1987), 148–160, zde strana 148. K širšímu kontextu viz též Kamil Boldan, „Knižní kultura doby jagellonské (do roku 1500),“ in *Knižní kultura českého středověku*, ed. Michal Dragoun et al. (Praha: Scriptorium, 2020), 182.

³² Viz též Štěpán Kohout, *Kde voní pergamem. Čtrnáctero návštěv rukopisné knihovny olomoucké kapituly* (Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2009), 80.

diecézní agendu. O dva roky později vyšel v Bamberku první olomoucký misál.³³ Zůstaneme-li u prvotisků, neméně zajímavá jsou vydání liturgických příruček v devadesátých letech 15. století: v Norimberku vydaná agenda (1498) a misál (1499), roku 1499 však ve Štrasburku vyšel také diecézní breviář a v Brně téhož roku pak žaltář (*Psalterium olomucense*).³⁴ Na počátku 16. století se dalších vydání dočkal misál (Videň 1505) a breviář pod titulem *Diurnale* (Videň 1517), agenda však nikoli.³⁵

Z hlediska praktického užití příruček má zásadní význam také jejich formát. V případě *Psalterium olomucense*, jedné „z nejkrásnějších inkunábulí zhotovených na našem území“,³⁶ připomíná Miroslav Myšák zásadní zkušenost, že brněnská tiskárna neměla vzhledem k omezenému technickému vybavení možnost tisku na menší než foliový formát. Vydán byl nakonec jen první díl. Kdyby se vydání podařilo realizovat v úplnosti, šlo by buď o několik svazků, nebo jeden objemný kodex.³⁷ Štrasburské vydání svým menším, oktávovým formátem ideálně odpovídalo intenzivnímu využívání této knihy v rámci denní modlitby.³⁸

Je zřejmé, že jednotlivé liturgické knihy se lišily dle konkrétního užití, respektive jeho frekvence, nicméně z výše uvedeného také jasně vyplývá, že důležitá část zpěvních liturgických knih nebyla mezi tisky vůbec zastoupena, a to zřejmě z důvodů nákladnosti takového podniku. Farní kostely v diecézi proto ještě dlouho užívaly především rukopisné kodexy: z mešní liturgie graduál a k němu náležející specializovanější svazky jako kyriale či sekvenciář, k hodinkové liturgii pak antifonář. Poslední dva zmíněné typy rukopisných knih se bohužel dochovaly jen vzácně: existenci samostatných sekvenciářů učinily zbytečnou reformy Tridentského koncilu, který v mešní liturgii ponechal v platnosti jen čtyři sekvence, u antifonářů pak až vydání závažných potridentských knih odsoudilo právě tyto rukopisy ke zkáze; v lepším případě se jejich fragmenty dochovaly jako makula-

³³ Složitě nakladatelsko-distribuční pozadí v Bamberku vydaného misálu stručně přibližuje Šimeček, „K problematice“, 149.

³⁴ Miroslav Myšák, „Několik poznámek k novému exempláři Psalterium Olomucense z roku 1499,“ *Knihy a dějiny* 28, 1–2 (2021): 96. K programu brněnské tiskárny viz Vladislav Dokoupil, *Počátky brněnského knihtisku. Prvotisky* (Brno: Universitní knihovna – Archiv města Brna – Musejní spolek, 1974). Stručněji, s připomenutím původních plánů na tisk liturgických knih pro okolní diecéze (*Missale Strigoniense* 1491) viz Boldan, „Knižní kultura“, 168.

³⁵ Ideální přehled v širokém středoevropském kontextu nabízí databáze *Verzeichnis deutscher Musikfrühdrucke* (vdm16). Starší bibliografický soupis Bohattův se týká jen inkunábulí (ne všech typů, absenci *Liber ordinarius* glosuje Lohse, „Gedruckte Gottesdienstordnungen“, 158, pozn. 18.) viz Hans Bohatta, *Liturgische Bibliographie des XV. Jahrhunderts: mit Ausnahme der Missale und Livres d'heures* (Wien: Gilhofer & Ranschburg, 1911).

³⁶ Boldan, „Knižní kultura“, 168.

³⁷ Myšák, „Několik poznámek“, 96.

³⁸ Ibid.

tura.³⁹ Lépe než samotné dochované knihy, rukopisy či pergamenové fragmenty dokládají onu společnou existenci liturgických knih různého typu i stáří kostelní inventáře, kterých však z klíčového období pozdního středověku zhruba do roku 1630 (než do pramenné základny zásadněji a plošně zasáhne konfesijní unifikace) známe jen nemnoho. Ideálním příkladem je zde brněnská farnost u sv. Jakuba s dosud nejstarším známým farním inventářem knih na Moravě, rozsáhlým korpusem středověkých liturgických knih (paradoxně zde chybějí hlavně mladší, tištěné prameny) i fragmentů, dochovaných druhotně v písemnostech z produkce brněnské městské kanceláře.⁴⁰

V době před Tridentským koncilem (1545–1563) vyšla agenda olomoucké diecéze jen ve dvou zmíněných vydáních. Uspořádáním se liší od rukopisu olomoucké kapitulní knihovny (CO 66).⁴¹ Z větší části obsahuje tato agenda žehnací formule. Zpěvy se objevují v závěru svátku Zjevení Páně (6. ledna) k žehnání soli a vody, rozsáhleji k svátku Uvedení Páně do chrámu (2. února), pro Popeleční středu, Květnou neděli, obřady Velkého pátku, Bílé soboty a konečně k obřadům za mrtvé.

Starší brněnský tisk z roku 1486 obsahuje v případě zpívaného repertoáru jen texty a červeně předtištěnou čtyřlinkovou osnovu. Repertoár zcela odpovídá struktuře zpěvů v mladším norimberském vydání z roku 1498. Právě vzhledem k absenci samotné notace nabízí právě brněnské vydání olomoucké agendy zajímavé téma k dalšímu výzkumu: důsledné srovnání dochovaných exemplářů je nezbytné zejména v případech vepsaných melodií. Zároveň právě absence některých melodií vybízí k úvahám nad konkrétní (s)potřebou těchto agend, u nichž jsou obvykle doloženy i provenience.⁴² Avšak i v případě, že tisk náležel některé z církevních institucí, může jít až o provenienci sekundární.

³⁹ Libor Skokan, „Inventáře liturgických knih na Moravě v 15. až 17. století“ (bakalářská diplomová práce, Masarykova univerzita, Ústav hudební vědy, Teorie a provozovací praxe staré hudby, 2021). K reformaci jako likvidačnímu procesu viz Lohse, „Gedruckte Gottesdiensordnungen.“ Stran repertoáru však právě česká reformace dál nese pozoruhodné středověké prvky alespoň v rovině melodicke (viz cantio *Patris sapientia*, antifona *Dum fabricator mundi*, tropus *Gregorius praesul meritis*).

⁴⁰ Ke svatojakubskému inventáři viz Tomáš Borovský, „Svatojakubská knihovna v Brně na konci 15. století,“ in *Querite primum regnum Dei. Sborník příspěvků k počtě Jany Nechutové*, ed. Helena Krmíčková, Anna Pumprová, Dana Růžicková, Libor Švanda (Brno: Matices moravská, 2006), 545–550. Částečně též Skokan, „Inventáře.“ V obecnější rovině shrnuje nejstarší zprávy o inventarizaci chrámového vybavení Neumann, *Z dějin boboslužeb*, 288–289. K chrámovým inventářům se zřetelem k liturgickým knihám viz Vladimír Mañas, „K problematice hudebních inventářů: několik doplňujících poznámek k heslu Katalog Jiřího Fukače ve Slovníku české hudební kultury,“ *Musicologica Brunensia* 51, no. 2 (2016): 81–94, zde strany 83–85.

⁴¹ Kompletní obsah uvádí Dokoupil, *Počátky*, 74.

⁴² Srovnaj Dokoupil, *Počátky*, 74, uvádí tři známé exempláře, databáze VDM oproti tomu pět (výše citovaný exemplář z Freiburg im Breisgau a naopak chybně exemplář v Archivu města Brna,

Z původní knihovny premonstrátského kláštera ve Znojmě se takto dochovaly dva exempláře téže agendy. Patří k nim i výtisk dnes uložený v univerzitní knihovně ve Freiburgu, obsahující v případě prvního zpěvu *Fontes aquarum* (fol. 40r) rombickou (českou chorální) notací vepsanou melodii, stejně jako exemplář Vědecké knihovny v Olomouci, který nejpozději od roku 1578 sloužil potřebám olomouckého jezuitského kostela. Příslušná stránka se liší kaligrafickým vyvedením iniciály F červeným inkoustem a důsledným provedením kustodů na konci každého řádku v případě freiburského exempláře, olomoucký exemplář nemá doplněná počáteční písmena a kustod uvádí jen na konci zpěvu, kvůli návaznosti naznačeného ukončení verše (*terminatio*) zpět na antifonu. Ve freiburském exempláři jsou na rozdíl od toho olomouckého doplněny ještě některé další zpěvy včetně prefací.⁴³ Teprve další exemplář agendy získaný v roce 2008 do fondů Moravské zemské knihovny má melodiemi doplněné zhruba dvě třetiny zpěvů s předtištěnými osnovami. Doplnky pocházejí z nejméně dvou různých období: starší vrstvu reprezentuje vcelku kaligrafická notace rombikou, pokrývající důsledně tři zařazené preface a velikonoční chvalozpěv *Exsultet*, zatímco další zpěvy jsou vesměs notovány velmi zběžně, pokud vůbec. Některé rozsáhlé části, jako například velkopáteční *Improperia* a většina navazujících obřadů, zůstaly totiž v brněnském exempláři bez notace.

Zatímco dílčí doplnění melodií v případě výše uvedených exemplářů otevírá cestu k různým úvahám nad využitím jednotlivých výtisků (pro potřebu kněze, či naopak k primárnímu užití scholou), jediný doposud kompletně notovaný exemplář pochází příznačně z knihovny olomoucké metropolitní kapituly. Lze tedy předpokládat, že právě tento výtisk byl používán přímo v rámci dómské liturgie, o čemž by svědčila i řada doplňků (úvodní nenotovaná část je nahrazena opisem na pergamenu) a mladších vpisků. Tento exemplář tedy obsahuje normativní znění melodií, otisknutých až v následujícím vydání olomoucké agendy, nicméně i zde je nutné mít na paměti paralelnost rukopisu a tisku i naznačenou možnost, že samotné melodie byly do tisku dopsány později (například po roce 1498). Další výzkum se proto neobejde bez důsledného porovnání jednotlivých edic, ale i jejich jednotlivých exemplářů. Samostatné téma pak představuje vzájemná provázanost tohoto typu příruček z mimořádně dobře dochovaného fondu olomoucké metropolitní kapituly.

bez signatury). Exemplář darovaný v roce 2008 Ladislavem Dolejšem Moravské zemské knihovně by mohl pocházet z původní knihovny Biskupského alumnátu v Brně (Dokoupil, *Počátky*, 74 zmiňuje jako ztracený), viz www.historickefondy.cz/Record/mzk.001062431 (přístup 12. 1. 2022). Tento tisk však bohužel postrádá provenienční přípisky, k upřesnění původu by tak v budoucnu mohly napomoci samotné textové vpisky a četné notové doplňky.

⁴³ Exemplář Freiburg notuje: 40r *Fontes aquarum*, 42r–44r preface, 48v *Exaudi nos Domine*, 50r *Immutetur*, 55v prefate, 84r *Mitte sanctum*, 84v prefate.

Teprve druhé vydání olomoucké agendy (Norimberk 1498) je opatřeno tištěnou notací (métsko-gotického typu) na rovněž červeně čtyřlínkové osnově. Podle souborného katalogu inkunábulí je aktuálně známo devět exemplářů (včetně fragmentů) ve veřejných institucích.⁴⁴ Konkrétním exemplářem Slovenského národního muzea i samotným hudebním repertoárem agendy s využitím mezinárodní databáze Cantus se podrobně zabývala Sylvie Urdová.⁴⁵ Dle její excerptce chorálního repertoáru se zdá, že struktura obou agend 1486 a 1498 je identická. Užití métsko-gotické notace nejspíše souvisí s vybavením Stuchsovy tiskárny; užitečné poznatky však bezpochyby přinese srovnání tištěných melodií norimberské agendy (1498) s rukopisnými doplňky v exemplářích brněnského tisku (1486; je však nutné počítat s možností, že melodie byly vepsány později), ale také s již citovaným rukopisem *Liber liturgicus* (1492). Právě tento zmíněný pramen představuje zajímavý doklad, že navzdory dominanci rombické notace v českých zemích se na Moravě paralelně používaly i další notační systémy, a to nejen bezprostředně pod vlivem norimberských a dalších notovaných tisků (kromě zmíněné agendy jde zejména o mladší tisky misálů, zmíněných výše).

Ve smyslu prolínání tištěných a rukopisných pramenů, ale také závaznosti tradice, u níž často neznáme její konkrétní kořeny určitého repertoáru v daném regionu (nejstarší notované rukopisy i normativní prameny představují nejstarší doloženou vrstvu, nedokládají však samotný počátek dané praxe) lze srovnávat například obřady Velkého pátku. Konkrétně jde zejména o obřady Uctívání (*Adoratio crucis*) a následného Uložení (*Depositio crucis*) kříže, v jejichž rámci náleží klíčové místo Výčítkám (*Improperia*), které se obvykle vyznačují zajímavými provozovacími aspekty ve smyslu rozdělení zpěvu mezi kleriky a scholu. Neméně výsadní a tradiční místo zde mají hymnus *Crux fidelis*, antifona *Dum fabricator mundi*, jejíž význam dokládají vícehlasá zpracování i vernakulární kontrafaktura (tj. nový text v mateřském jazyce) 16. století jako snad vůbec první shrnutí posledních slov Krista na kříži,⁴⁶ a konečně vřazení tří responsorií z matutina k Bílé

⁴⁴ Gesamtkatalog der Wiegendrucke <https://gesamtkatalogderwiegendrucke.de/docs/GW00471.htm> Letzte Änderung: 2011-12-14 (přístup 12. 1. 2022). Zde uvedené údaje jsou přesnější než VDM16, obsahující například chybnou informaci o exempláři ve sbírkách Oddělení dějin hudby Moravského zemského muzea. Pozoruhodnou moravskou provenienci má exemplář Mnichovské státní knihovny (München, Bayerische Staatsbibliothek – 4 Inc.c.a. 1463 f): na předním přidešti se nalézá přípis *Ecclesiae Roznoviensis*, na původním folio 1r (začátek textu agendy) pak *Eccle. Lipnicens. 1625*.

⁴⁵ Sylvie Urdová, „Agenda olomucensis z roku 1498 vydavatele Georga Stuchs (1484–1520) v zbiarkovom fonde Slovenského národného múzea-Hudobného múzea,“ in *Malé osobnosti veľkých dejín – veľké osobnosti malých dejín III. Príspevky k hudobnej regionalistike. Zborník príspevkov z muzikologickej konferencie. Bratislava 9.–10. novembra 2016* (Bratislava: Slovenská muzikologická asociácia, 2017), 7–13.

⁴⁶ K existenci motet pro čtyři a pět hlasů, rozšířených primárně ve střední Evropě, viz databázi DIAMM (the Digital Image Archive of Medieval Music, viz <https://www.diamm.ac.uk/>). Kontrafaktum *Když Spasitel* (resp. *Stvořitel*) *světa Bůh* se vyskytuje v kancionálech *Písne duchovní*

sobotě (resp. z takzvaných temných hodin) na samotný závěr *Depositio*. Obšírná práce Waltera Lipphardta, který se kromě velikonočních obřadů *Visitatio sepulchri* zabýval právě zmíněným Ukládáním kříže, dokládá v celé křesťanské Evropě vcelku podobnou repertoárovou skladbu daných obřadů.⁴⁷ Kromě porovnání s agendami blízkých diecézí však ustálenou praxi dosvědčují právě i rukopisné prameny. Například málo známý graduál z Velké Bíteše z konce 15. století uvádí po zápisu hymnu *Crux fidelis* už jen stručnými odkazy zpěv zmíněných tří re-sponsorii: *Postea Recessit Pastor bonus, postea Ecce quomodo, postea Sepulto Domino*.⁴⁸

Mladší agendy olomoucké diecéze již vznikaly po Tridentském koncilu, nicméně další bádání musí objasnit i zmíněnou závaznost středověké tradice. V době episkopátu Stanislava Pavlovského (1579–1598) vyšla diecézní agenda už ve dvou samostatných svazcích, rozdělená na díly *Sacramentalia* a *Caeremonialia* (Krakov 1585 a 1586). Okolnosti vydání podrobně líčí, primárně na základě studií z konce 19. století, recentní studie o krakovské tiskárně.⁴⁹ Typografické odlišnosti jednotlivých dochovaných svazků jsou podrobněji pojednány v katalogu výstavy o biskupovi Pavlovskému. Například k výzdobě titulních listů byly užity dřevorezové oválné medailony s popsím Krista (legenda *Ego sum via, veritas, et vita*) a Marie (*S. Maria Mater Dei*), vyskytující se zaměnitelně v obou svazcích. Ceremoniální agenda se dokonce liší v ortografii nadpisu *Caeremonialia* (tato varianta místo dřevorezů obsahuje dvě mědirytiny)⁵⁰ vs. *Caerimonialia*, jak dokládá například exemplář Moravské zemské knihovny s dřevorezem Krista.⁵¹

evangelické, Ivančice, 1564, fol. 91v a *Písne chval Božských* Tobiáše Závorcky Lipenského, Praha, 1606, fol. E 1v. Viz databázi *Melodiarium Hymnologicum Bohemiae* (<http://www.musicologica.cz/melodiarium/>).

⁴⁷ Walther Lipphardt, *Lateinische Osterfeiern und Osterspiele*. Teil 1–6. Ausgaben deutscher Literatur des 15. bis 18. Jahrhunderts, unter Mitwirkung von Käthe Kahlenberg hg. von H.-G. Roloff. Reihe Drama 5 (Berlin/New York: de Gruyter, 1975–1981).

⁴⁸ Ke graduálu viz Stanislav Červenka, „Die einstimmigen lateinischen Messgesänge in der Reformations- und Gegenreformationszeit in Mähren und deren liturgischer Betrieb,“ *Musicologica Brunensia* 51, no. 1 (2016): 47–61, zde strany 55–57; v širším kontextu též Myšák, „Několik poznámek.“

⁴⁹ Justyna Kiliańczyk-Zięba, „State and Church Sponsored Printing by Jan Januszowski and His Drukarnia Łazarzowa (Officina Lazari) in Krakow,“ in *Print and Power in Early Modern Europe (1500–1800)*, ed. Nina Lamal, Jamie Cumby, Helmer J. Helmers (Leiden: Brill, 2021), 202–219.

⁵⁰ Ondřej Jakubec, ed., *Stanislav Pavlovský z Pavlovic (1579–1598). Biskup a mecenáš umírajícího věku* (Olomouc: Muzeum umění Olomouc, Arcidiecézní muzeum Kroměříž, 2009), 149, uvádí zde též, že exemplář zámecké knihovny v Kroměříži je unikátně doplněn dvěma mědirytmi, v poznámce pod čarou pak odkazuje na další exemplář téže varianty farní knihovny v Kelči. Stejnou variantu vlastnili také jezuité v Českém Krumlově, viz Praha, Národní knihovna, sign. 33 C 7, digitalizováno viz <https://books.google.cz/books?id=uRZkAAAAcAAJ&cdq=agenda%20caeremonialia&chl=cs&pg=PA153#v=onepage&q=agenda%20caeremonialia&cf=false>.

⁵¹ MZK, sign. ST2-0032.420.

Z biskupského kopiáře vyplývá, že svazky agendy byly objednány v rozdílném nákladu: dle podrobného vyúčtování mělo být vytištěno 1 040 kusů sakramentální (300 výtisků bylo dle téhož účtu vyvázáno) a 600 kusů ceremoniální části.⁵² Jako prostředník mezi biskupem a tiskařem působil Jan Jerger, olomoucký i brněnský kanovník, který z Krakova pocházel a v klíčových letech 1581 až 1585 působil jako sekretář biskupské kanceláře v Olomouci.⁵³

V případě ceremoniálního svazku agendy, který je zevrubně notován v podstatně větším rozsahu než starší agendy, si pozornost zaslouží plošně provedené korektury a doplňky v tištěné rombické notaci. Předběžné srovnání několika exemplářů ukázalo, že korektury jsou totožné a vzešly nejspíše přímo z tiskárny. Další výzkum by se mohl zaměřit na případný podíl Jacoba Handla, který funkci kapelníka olomouckého biskupa Pavlovského zastával do roku 1585.⁵⁴ V onom roce se Handl přestěhoval do Prahy, kde tak mohl bezprostředně dohlížet na vydávání svých skladeb tiskem. Druhý díl jeho rozsáhlé sbírky *Opus musicum harmoniarum* (Praha 1587) souzní s výše uvedenou tradicí, když kromě zmíněných tří responsorií pro čtyři hlasy (DATB) zhudebnil ve stejné sazbě jen text *O vos omnes* (také z matutina k Bílé sobotě).

Je rovněž známo, že v agendě pro hnězdenskou provincii, vydanou v téže krakovské tiskárně v roce 1591, byla za chorálními zpěvy k obřadům *Depositio* (*Recessit, Ecce, Sepulto*) anonymně otištěna také dvě první Handlova moteta. Při druhém vydání této agendy roku 1631 k nim přibýlo i třetí moteto *Recessit pastor noster*.⁵⁵ Často se připomíná skutečnost, že Handlovo moteto *Ecce quomodo moritur justus* zahrnul v tříhlasé úpravě do svého kancionálu *Slaviček rájský* (Hradec Králové 1719) Jan Josef Božan. Marko Motnik však upozorňuje na to, že v témže oddílu je bez bližšího komentáře otištěné rovněž v trojhlasé verzi párové moteto *Sepulto Domino*.⁵⁶ V původní čtyřhlasé sazbě otiskl Handlovo *Ecce quomodo* Jan

⁵² Srovnej ZAO-OI, fond Arcibiskupství Olomouc (AO), inv. no. 85, sign. 17b, p. 205. Jakubec, Stanislav Pavlovský, 148 uvádí náklad pouze 300 kusů v případě sakramentáře.

⁵³ Jakubec, Stanislav Pavlovský, 147, blíže viz Jan Štěpán, *Dvůr olomouckého biskupa Stanislava Pavlovského z Pavlovic v letech 1579–1598* (Olomouc: Danal, 2009), 41. Jerger napsal také báseň („ad authorem“), zařazenou v rámci paratextů vůbec první tištěné sbírky olomouckého biskupského kapelníka Handla (*Selectiores quedam missae*, Praha, 1580). Připomíná zde společně strávený odpočinek během letních měsíců roku 1579 v premonstrátském klášteře v Zábřovicích.

⁵⁴ Sehnal, Vysloužil, *Dějiny*, 26–29.

⁵⁵ Tomasz Jeż, „The Motets of Jacob Handl in inter-confessional Silesian liturgical practice,“ *De musica disserenda* 3, no. 2 (2007): 35–46, zde strany 39–40; viz též Marko Motnik, *Jacob Handl Gallus. Werk – Überlieferung – Rezeption, mit thematischem Katalog* (Tutzing: Schneider, 2012), 293–296. Za zmínku stojí, že olomoucká agenda biskupa Pavlovského vyšla dříve než Handlova sbírka *Opus musicum*, což by primárně z obchodního hlediska mohl být důvod, proč olomoucká agenda na rozdíl od mladší hnězdenské onen vícehlasý dodatek postrádá.

⁵⁶ Motnik, *Jacob Handl*, 296–297. Viz Slaviček Rágský Na Stromě Žiwota / Sláwu Tworcy Swému Prospěwugijć / To gest: Kancyonál / A nebo: Knjha Pjsebnj. Rozličné Nábožné Pjsně / s mnohým

Nepomuk Škroup ve svém vlivném *Manuale* pro ředitele kůrů (Praha 1858),⁵⁷ a to v dodatečném oddíle speciálních zvyklostí v Čechách a na Moravě. *Manuale* vyšlo s variantním titulním listem těchto regionálních dodatků, obsahově se však česká a moravská edice od sebe nelišily s výjimkou adventního oddílu *Rorate*.⁵⁸ Tímto způsobem se Handlovo moteto udržovalo v běžném liturgickém provozu zřejmě až do zásadních strukturních změn po 2. vatikánském koncilu; v roce 1903 je například přetištěno – jako nejstarší vícehlasá skladba – v hudební příručce ředitelům kůrů pro Svatý týden.⁵⁹

K dokreslení významu jednotlivých exemplářů Pavlovského agendy, z nichž každý může obsahovat cenné provenienční i jiné údaje, uvedme příklad z Lipníka nad Bečvou. Odtud pochází poškozený exemplář ceremoniálního svazku agendy, na jehož titulní straně je rukou prvního katolického pobělohorského faráře, jezuity Jana Drachovia, zapsána příslušnost k lipnickému farnímu kostelu *Templi Lipnicensis Anno 1622 15. Octobris*.⁶⁰ Příznačný Drachoviův rukopis pomohl zčásti identifikovat i výše zmíněné norimberské vydání starší agendy z roku 1498: v mnichovském exempláři je totiž vročení k roku 1625 (akvizice pro kostel v Lipníku) psáno jeho rukou. Spleť osudů knih se mohou odrážet i v rukopisné tradici: takzvaný Tištínský kancionál přibližně z poloviny 17. století obsahuje překvapivě latinské chorální zpěvy ke svátku Očišťování Panny Marie (nově svátek Uvedení Páně do chrámu 2. února), kde latinská rubrika přímo vychází z rubriky agendy 1586 a odpovídá jí i notový zápis, a na Květnou neděli. Převážně latinský text je místy opatřen i českými poznámkami týkajícími se provozovací praxe (klást na zem šaty, roztahovat ruce).⁶¹

Spasyedlným Přemýsslowánjm obsahujcý; Netoliko Žákům kostelnjm při Službách Cyrkewnych k pohodlj / Ale také Gednomu každému k Potěssenj a prospěchu Duchownjmu / od ginud po rozdiľně sebraná a spořádaná: Od Dwogi Cti hodného Kněze Jana Jozeffa Božana Faráře Chraustowského. S Powolenjm Duchownj Wrchnosti. Wytisštěný w Hradcy Králowé nad Labem / v Wáclawa Tyběly / 1719. Knihopis no. 1247, p. 824–827.

⁵⁷ Jan Nepomuk Škroup, *Manuale pro sacris functionibus, quae per anni ecclesiastici decursum cum cantu celebrantur. Ad usum directorum chori et cantorum juxta rituale, missale et breviarium romanum* (Praha: Bellmann, 1858).

⁵⁸ Škroup, *Manuale*, 277: *Sacrae Functiones in Moravia tantum usitatae*, viz ibid., 295: *Položení do hrobu na Veliký Pátek. Při průvodu, když se velebná svátost do tak zvaného Božího hrobu přenáší, zpívá chor responsum z matutinu na veliký Pátek Caligaverunt, str. 148, aneb toto: Responsum a 4 vocibus (Ecce quomodo moritur justus) Auctore Gallus.*

⁵⁹ Bohumil Kašpar, *Obřady Svatého týdne pro ředitele kůrů*, díl I. (Praha, 1903). Dodnes patří *Ecce quomodo moritur justus* k nejznámějším a nejčastěji provozovaným skladbám z Handlova rozsáhlého díla. Z hlediska interpretačního náleží ostatně k těm méně náročným.

⁶⁰ Exemplář se dnes nachází v soukromém majetku.

⁶¹ MZA, G 11, inv. no. 652 (stará sign. FM 631). Starší bádání shrnuje Kateřina Smyčková, „Vytváření písňového kánonu v rukopisných kancionálech 17. a 18. století“ (PhD diss., Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, Ústav české literatury a komparatistiky, 2013), 23–24 a též na jiných místech stejné práce.

Jak podotkl Rudolf Zuber, důsledky koncilní reformy se v diecézích mohly projevit až po vydání *Rituale romanum* v roce 1614. Zuber rovněž poukázal na skutečnost, že s vyloupením olomoucké konzistoře za třicetileté války byla ztracena i zásoba agend z doby Pavlovského,⁶² proto došlo roku 1659 k vydání nové agendy s titulem *Rituale*. V předmluvě se dokonce odkazuje na předchozí knihy z doby biskupa Pavlovského, zde nesprávně vročené do roku 1584 s poznámkou, že tehdy se tento typ příručky nazýval agendou („sic tunc libuit sacrorum rituum libros appellare“). Zmíněny jsou i důvody časové prodlevy a nepříznivých poměrů válečných („partim longioris temporis usu, partim belli injuria consumptis“). Agenda z doby biskupa Leopolda Viléma Habsburského však obsahuje jen sakramentář, nikoli ceremoniální část, není proto notovaná. Exemplář Vědecké knihovny v Olomouci stál dle provenienčního přípisu dva zlaté. Tento konkrétní svazek navíc obsahuje dva notované přívazky k procesí Božího těla, vydané v olomoucké Kylianově tiskárně roku 1685, dosud málo známé a neevidované v databázi bohemikálních tisků.⁶³

V rozsahu zpívaných částí se Pavlovského ceremoniální agendě vyrovná až brněnský tisk *Novae agendaе Olomucensis Directorium chori* z roku 1695, který už podle názvu představoval důležitý doplněk k obsáhlé agendě biskupa Karla Lichtensteina-Castelcora, vydané rovněž v Brně o rok dříve v nákladu tisíc exemplářů.⁶⁴ *Directorium* bylo vydáno s odůvodněním, aby hudebníci (zde *Cantores* & *Ludirectores*, snad ve smyslu rozlišení personálu městských a vesnických chrámů, protože v těchto kontextech se ony termíny nejčastěji vyskytují) byli instruováni jak ve věci odpovědi celebujícímu, tak celkově zvyklosti při liturgii („qualiter in Divinis muneribus Officianti respondere ac se conformare debeant“).⁶⁵ Význam direktoria bývá zpravidla zdůrazňován v souvislosti s oddílem duchovních písní

⁶² Rudolf Zuber, *Osudy moravské církve v 18. století*, I. díl (Praha: Ústřední církevní nakladatelství, 1988), 251.

⁶³ *RITUALE DIOECESIS OLOMUCENSIS, SS. Ecclesiae Sacramentis ritè administrandis, Reverendissimi & Serenissimi Principis ac Domini, DOMINI LEOPOLDI GVILIELMI Archiduc: Austriae, Ducis Burgundiae, Styriae, Carinthiae &c, EPISCOPI OLOMUCENSIS PRINCIPIS &c. Autoritate & Jussu, Romano, quoad fieri potuit, conformatum & editum Ab Ejus Episcopali Consistorio Olomucensi, Anno Christi M.DC.LIX [= 1659]. OLOMVCII, Typis Viti Henrici Ettelij. VKOL sign. II 35 826. Titulní strana přívazků: *Caerimoniae Observandae in Processione Festi SS: Corporis Christi*; impressum až na konci toho kvartového tisku o čtyřech listech (černý a červený tisk, kvadratická notace): *Olomucii, Typis Joannis Josephi Kylian, Anno Christi 1685*. Dvojnásobný rozsah listů má následující přívazek, obsahující nikoli už jen incipity, ale kompletní chorální repertoár k procesí, typograficky je velmi podobný předchozímu, impressum je zcela shodné.*

⁶⁴ Bliže viz Zuber, *Osudy*, 251–252. Srovnej též stručně Myšák, „Několik poznámek“, 355.

⁶⁵ *NOVAE AGENDAE OLOMUCENSIS DIRECTORIUM CHORI...* (Brno: Sinapi, 1695) (BCBT40943), fol. 2v, srovnej Kateřina Smyčková, „Prameny k lidovému zpěvu při mši v 17. a 18. století“, *Hudební věda* 51, no. 1–2 (2014): 133–148, zde strany 136–139.

v češtině i němčině;⁶⁶ ostatní notované pasáže jsou chorální, latinské, ale právě ony podávají na svou dobu zřejmě nejpřesnější obraz liturgického repertoáru nad rámec obsahu misálu a graduálu. Pro chrámový provoz měla právě tato dvojice agendy a direktoria zásadní význam vzhledem k těsné provázanosti obou příruček (agenda sloužila primárně celebrantovi, direktorium řediteli kůru) i jejich masovému rozšíření v rámci diecéze. Do budoucna bude nezbytné přihlídnout k často podstatným změnám v chorálních melodiích (včetně srovnání s výše uvedenými zpěvy pro procesí Božího těla), které v některých případech nápěvy značně zjednodušily a proměnily, patrně v důsledku oslabení modálního myšlení ve prospěch tonality a zřejmě i vcelku běžného varhanního doprovodu chorálního zpěvu.

Základní rámec pro výběr repertoáru nově určily potridentské edice základních liturgických knih, tzv. *editio mediceia*, proto právě až Lichtenštejnova agenda přináší podstatné změny oproti starším svodům diecézní liturgie. Například zmíněné *Depositio* má v direktoriu notováno jen *Ecce quomodo a Sepulto Domino*, v samotné agendě je zmíněno jen první responsorium. Poprvé se v olomoucké diecézi setkáváme také s výběrem zpěvů z liturgie hodin, které byly pro liturgický provoz ve farních kostelích nezbytné. Právě proto se pasáže z Direktoria vyskytují opsané v rukopisných kancionálech, i když v tomto ohledu je výzkum teprve na počátku. Důležitým příkladem tohoto typu pramene je takzvané *Ceremoniale* kantora (tedy vrchního hudebníka) mariánského farního kostela v Opavě z roku 1709.⁶⁷ Relativně hojně rozšíření *Directoria* na moravských kůrech⁶⁸ až na práh 20. století pak souvisí především s tím, že žádá z mladších agend olomoucké diecéze (přetisky lichtenštejnské agendy vyšly roku 1723 v Olomouci a roku 1745 v Hradci Králové)⁶⁹ jej v podobném rozsahu nenahradila.

Nutno však připomenout, že srovnatelně podrobnou ceremoniální část obsahuje poslední oddíl zmíněného Božanova kancionálu *Slaviček rájský* (Hradec Králové 1719), a to ve sledu obdobném výše zmíněnému *Directoriu* i starší agendě Pavlovského, nicméně s ještě bohatším chorálním repertoárem. Značný rozsah tohoto oddílu si zaslouží pozornost stejně jako skutečnost, že Božanův kancionál došel velkého rozšíření v Čechách i na Moravě. K ředitelům kůrů se tedy obracel nejen převažujícím způsobem uvádění písní s melodií a generálním basem, ale právě také tímto posledním oddílem, kterým *Slaviček* nahrazoval,

⁶⁶ Sehnal, Vysloužil, *Dějiny hudby*, 66.

⁶⁷ Státní okresní archiv Opava, Farní úřad u Panny Marie Opava, inv. no. 111. Toto *ceremoniale* zdědil Lammelův syn a nástupce ve funkci, od sebe navzájem nebo od pozůstalých svých předchůdců si jej přeprodávali i další ředitelé farního kůru v Opavě až do počátku 19. století.

⁶⁸ I v tomto případě mohou proto jednotlivé exempláře představovat unikátní zdroje informací, jako například *Directorium*, dochované v rámci svatojakubské farní knihovny v Brně (mladší část, uložená na farním úřadě tamtéž), obsahující biografické poznámky o jednotlivých svatojakubských choralistech v 18. století.

⁶⁹ Zuber, *Osudy*, 252.

respektive rozšiřoval *Directorium* a starší prameny. Otázkou je, na co vlastně navazoval v případě pražské arcidiecéze, či zda šlo o jeden z podstatných rysů autorské invence redaktora, který pocházel sice z vatislavské diecéze, ale v rovině liturgické formace na něj jistě měla vliv především praxe diecéze olomoucké.⁷⁰ Podrobně Božan vypisuje zejména samotné obřady Velkého pátku, kde kromě chorálních zpěvů formou vysvětlivek či v tradičním chápání rubrik odkazuje na vhodné české písně a v samotném závěru obřadů uvádí zmíněná Handlova moteta *Ecce quomodo a Sepulto Domino*. Je až s podivem, jak tvrdošíjně se v česky psané odborné literatuře připomíná jen to první z motet.

Vrátíme-li se k agendám v úzkém smyslu slova, pak nová jednosvazková agenda arcibiskupa Fürstenberga (Kroměříž 1873)⁷¹ uvádí k příslušné části velkopátečních obřadů už jen samotné *Ecce quomodo*, stejně jako zcela poslední z řady diecézních agend do reforem II. vatikánského koncilu. Ta byla vydána v celkem čtyřech svazcích v letech 1931 a 1932 za arcibiskupa Prečana, přičemž procesní zpěvy včetně zmíněného velkopátečního repertoáru (zcela v intencích starší Fürstenbergovy agendy) jsou zachyceny ve čtvrtém svazku.⁷²

V důsledku liturgických reforem II. vatikánského koncilu ztratila podstatná část obvyklého repertoáru agend své pevné místo v liturgii, přitom ještě před zhruba sto lety byl obsah agend předmětem diskusí v rovině liturgické praxe. V rámci liturgických knih a jejich zpracování stojí agendy spíše na okraji zájmu, ačkoli představují důležité prameny jak z hlediska repertoárového, tak z hlediska provozně-praktického. Provokativní je však především obsahová neustálenost agend a důležitá prostupnost tištěného a rukopisného média: teprve důkladné studium repertoáru agend a jeho proměn může přinést podstatné informace i k výzkumu nejen hymnologického repertoáru.

Literatura

Baťa, Jan. „Hudba a hudební kultura na Starém Městě pražském 1526–1620.“ PhD diss., Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, Ústav hudební vědy, Praha, 2001.

Bistrický, Jan, Miroslav Boháček, František Čáda. „Seznam rukopisů metropolitní kapituly v Olomouci.“ In *Státní archiv v Opavě. Příručka po archivních fondech III, pobočka v Olomouci*. Praha: Archivní správa ministerstva vnitra v Praze, 1961.

⁷⁰ Viz zejména Jan Kouba, *Slovník staročeských hymnografií (13.–18. století)* (Praha: Etnologický ústav AV ČR, 2017), 146–147 a Jan Malura, Pavel Kosek, eds., *Slaviček rájský. Jan Josef Božan* (Brno: Host, 1999), 14–15.

⁷¹ Dobové ohlasy na novou agendu zachycuje Antonín Dudík, „Pastorální konference Švábenického děkanství v arcidiecési Olomúcké,“ *Časopis katolického duchovenstva XIX* (1978): 605–607.

⁷² *Agenda provinciae ecclesiasticae Moraviae... Pars quarta De processionibus et Pars quinta Functiones diversae* (Olomouc, 1932).

Bohatta, Hans. *Liturgische Bibliographie des XV. Jahrhunderts: mit Ausnahme der Missale und Livres d'heures*. Wien: Gilhofer & Ranschburg, 1911.

Boldan, Kamil. „Knižní kultura doby jagellonské (do roku 1500).“ In *Knižní kultura českého středověku*, ed. Michal Dragoun et al. Praha: Scriptorium, 2020.

Černý, Pavol. *Středověké a raně novověké iluminované rukopisy ve sbírkách Olomouce a Kroměříže*. Praha – Olomouc: Filozofická fakulta Univerzity Palackého, Masarykův ústav a archiv Akademie věd České republiky 2020.

Červenka, Stanislav. „Die einstimmigen lateinischen Messgesänge in der Reformations- und Gegenreformationszeit in Mähren und deren liturgischer Betrieb.“ *Musicologica Brunensia* 51, no. 1 (2016): 47–61.

Dokoupil, Vladislav. *Počátky brněnského knihtisku. Prvotisky*. Brno: Universitní knihovna – Archiv města Brna – Musejní spolek, 1974.

Ducieux, Marie-Elizabeth. „Liturgical Books after the Council of Trent. Implementation, Innovation and the Formation of Local Tradition in the Habsburgs Lands.“ In *Print Culture at the Crossroads. The Book and Central Europe*, ed. Elizabeth Dilleburg, Howard Louthan, Drew B. Thomas, 105–124. Leiden–Boston: Brill, 2021.

Dudík, Antonín. „Pastorální konference Švábenického děkanství v arcidiecési Olomúcké.“ *Časopis katolického duchovenstva* XIX (1978): 605–607.

Hradilová, Marta, Andrea Jelínková, Lenka Veselá, eds. *Paralelní existence. Rukopisy a tisky v českých zemích raného novověku*. Praha: Academia, 2020.

Jakubec, Ondřej, ed. *Stanislav Pavlovský z Pavlovic (1579–1598). Biskup a mecenáš umírajícího věku*. Olomouc: Muzeum umění Olomouc, Arcidiecézní muzeum Kroměříž, 2009.

Jež, Tomasz. „The Motets of Jacob Handl in inter-confessional Silesian liturgical practice.“ *De musica disserenda* 3, no. 2 (2007): 35–46.

Kašpar, Bohumil. *Obrady Svatého týdne pro ředitele kūrů*, díl I. Praha, 1903.

Klugseder, Robert. „Der mittelalterliche Liber ordinarius der Diözese Passau. Entstehungs- und Wirkungsgeschichte.“ *Studien zur Musikwissenschaft. Beihefte der Denkmäler der Tonkunst in Österreich* 57 (2013): 11–43.

Kouhout, Štěpán. „Vznik ‚Seznamu rukopisů olomoucké kapituly‘ z roku 1961.“ *Studie o rukopisech* 44 (2014): 319–355.

Kohout, Štěpán. *Kde voní pergamen. Čtrnáctero návštěv rukopisné knihovny olomoucké kapituly*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2009.

Kouba, Jan. *Slovník staročeských hymnografů (13.–18. století)*. Praha: Etnologický ústav AV ČR, 2017.

Lohse, Tillmann. „Gedruckte Gottesdienstordnungen im Mittelalter: Die Libri ordinarii der Kirchenprovinz Magdeburg und der Medienwandel im 15. Jahrhundert.“ *Archiv für Liturgiewissenschaft* 60 (2018): 154–179.

Löffler, Anette. „Die Correctio notulae des Deutschen Ordens und ihre Überlieferung in Inkunabeln und Frühdrucken. Edition und Kommentar.“ *Archiv für Liturgiewissenschaft* 49 (2007): 287–302.

Malura, Jan a Pavel Kosek, eds. *Slaviček rájský. Jan Josef Božan*. Brno: Host, 1999.

- Maříková-Kubková, Jana a David Eben. „Organizace liturgického prostoru v bazilice sv. Víta.“ *Castrum Pragensse* 2 (1999): 227–240.
- Motnik, Marko. *Jacob Handl Gallus. Werk – Überlieferung – Rezeption, mit thematischem Katalog*. Tutzing: Schneider, 2012.
- Mudra, Aleš. „Výtvarná díla v liturgii velkých svátků.“ In *Kristus z Litovle. Restaurování 2007–2010*, ed. Helena Zápalková, 14–27. Olomouc: Muzeum umění Olomouc 2011.
- Myšák, Miroslav. „Několik poznámek k novému exempláři Psalterium Olomucense z roku 1499.“ *Knihy a dějiny* 28, 1–2 (2021): 96.
- Neumann, Augustin. *Z dějin boboslužeb doby husitské*. Hradec Králové: Tiskové družstvo, 1922.
- Krmíčková, Helena, Anna Pumprová, Dana Růžicková, Libor Švanda, eds. *Querite primum regnum Dei. Sborník příspěvků k poctě Jany Nechutové*. Brno: Matice moravská, 2006.
- Földváry, Miklós István, ed. *Ordinarius Strigoniensis: Impressum Pluries Nurenbergae, Venetiis Et Lugduni Annis Domini 1493–1520* (RMK III Suppl. I 5031, RMK III 35, 134, 165, 166, 238). Budapest: Argumentum Kiadó, 2009.
- [Antonín Podlaha], „Agenda.“ In *Český slovník bobovědný*, 148–155. Praha, 1912.
- Pokorný, František, Stanislav Červenka. *Nepublikované studie Františka Pokorného*. Brno: Moravská zemská knihovna v Brně, 2018.
- Řezanina, Dušan. „K olomoucké rubrice z roku 1376.“ *Duchovní pastýř* 34 (1985): 127–130.
- Sehnal, Jiří a Jiří Vyslouzil. *Dějiny hudby na Moravě*. Brno: Muzejní a vlastivědná společnost v Brně, 2000..
- Skokan, Libor. „Inventáře liturgických knih na Moravě v 15. až 17. století.“ Bakalářská diplomová práce, Masarykova univerzita, Ústav hudební vědy, Teorie a provozovací praxe staré hudby, Brno, 2021.
- Smyčková, Kateřina. „Objevování Ameriky aneb rukopisy a tisky v raném novověku.“ *Česká literatura* 69, no. 1 (2021): 117–121.
- Smyčková, Kateřina. „Prameny k lidovému zpěvu při mši v 17. a 18. století.“ *Hudební věda* 51, no. 1–2 (2014): 133–148.
- Smyčková, Kateřina. „Vytváření písňového kánonu v rukopisných kancionálech 17. a 18. století.“ PhD diss., Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, Ústav české literatury a komparatistiky, Praha, 2013.
- Šimeček, Zdeněk. „K problematice knižního obchodu na sklonku 15. a 16. století.“ In *Knihstisk v Brně a na Moravě. Sborník z Konference historiků k 500. výročí knihtisku v Brně, 4. září 1986*, 148–160. Brno: Státní vědecká knihovna, 1987.
- Škroup, Jan Nepomuk. *Manuale pro sacris functionibus, quae per anni ecclesiastici decursum cum cantu celebrantur. Ad usum directorum chori et cantorum juxta rituale, missale et breviarium romanum*. Praha: Bellmann, 1858.
- Štěpán, Jan. *Dvůr olomouckého biskupa Stanislava Pavlovského z Pavlovic v letech 1579–1598*. Olomouc: Danal, 2009.
- Urdová, Sylvia. „Agenda olomucensis z roku 1498 vydavatele Georga Stuchs (1484–1520) v zbierkovom fonde Slovenského národného múzea-Hudobného múzea.“ In *Malé osobnosti veľkých dejín – veľké osobnosti malých dejín III. Príspevky k hudobnej regionalistike. Zborník príspev-*

kov z muzikologickej konferencie. Bratislava 9.–10. novembra 2016, 7–13. Bratislava: Slovenská muzikologická asociácia, 2017.

Voit, Petr. „Rituál.“ In *Encyklopedie knihy: starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*, 753–754. Praha: Libri 2006.

Zachová, Irena, Stanislav Petr. *Soupis sbírky rukopisů bývalého Františkova muzea fondu G 11 Moravského zemského archivu v Brně*. Praha: Masarykův ústav a Archiv Akademie věd České republiky, 2010.

Kiliańczyk-Zięba, Justyna. „State and Church Sponsored Printing by Jan Januszowski and His Drukarnia Łazarzowa (Officina Lazari) in Krakow.“ In *Print and Power in Early Modern Europe (1500–1800)*, ed. Nina Lamal, Jamie Cumby, Helmer J. Helmers, 202–219. Leiden: Brill, 2021.

Zuber, Rudolf. *Osudy moravské církve v 18. století*, I. díl. Praha: Ústřední církevní nakladatelství, 1988.

Agendas of the Olomouc diocese

Abstract

The study presents the issue of the so-called agendas (Agendae) of the Olomouc diocese from the end of the 14th century to the threshold of the 20th century, which have not been comprehensively treated in the diocesan context so far. Ceremonial agendas capture not only the repertoire itself but also important aspects of operational practice, i.e., the division of roles between the celebrant, other clerics, or the schola. Beginning with the earliest manuscript sources, manuscripts and prints have subsequently been compared, even for the period after 1500, when the role of the manuscript may seem seemingly anachronistic with the more massive use of printing. In some cases, the parallel use of printed and manuscript books can be observed, but also the appearance of a repertoire of agendas in early modern manuscript hymnal books.

Agendy olomoucké diecéze

Abstrakt

Studie představuje problematiku agend olomoucké diecéze od konce 14. století na práh století dvacátého, v diecézním kontextu dosud souhrnně nezpracované. Ceremoniální agendy zachycují nejen samotný repertoár, ale také důležité aspekty provozovací praxe, tedy rozdělení úloh mezi celebranta, další kleriky či scholu. Počínaje nejstaršími rukopisnými prameny byly následně porovnávány rukopisy i tisky, a to i pro období po roce 1500, kdy se s masivnějším užitím knihtisku může jevit role rukopisu jako zdnalivě anachronická. V některých případech lze

sledovat paralelní užití tištěné a rukopisné knihy, ale také výskyt repertoáru agend v novověkých rukopisných pramenech kancionálového typu.

Keywords

Agendas; liturgy; Central European liturgical customs; Libri ordinarii; manuscript hymnbooks in Moravia

Klíčová slova

Agendy; liturgie; středoevropské liturgické zvyklosti; Libri ordinarii; moravské rukopisné kancionály

Vladimír Mañas

Ústav hudební vědy, Filozofická fakulta Masarykovy univerzity

manas@phil.muni.cz